

DOI: 10.46340/ephd.2021.7.4.9

Iryna Fenno, PhD in PhilosophyORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8268-7675>*Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine*

CONCEPTUALIZATION OF TOLERANCE AND RELIGIOUS FREEDOM IN CATHOLIC THEOLOGY OF THE SECOND HALF OF THE 20TH – EARLY 21ST CENTURY

Ірина Фенно, к. філос. н.*Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна*

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ТА РЕЛІГІЙНОЇ СВОБОДИ В КАТОЛИЦЬКІЙ ТЕОЛОГІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

The article is devoted to the analysis of the Catholic discourse on tolerance and religious freedom within chronological limits of the second half of the 20th – the beginning of the 21st century. It is worth noting that we are deliberately narrowing the understanding of the discourse on tolerance. The article considers the attitude to the "Other" and, accordingly, tolerance to the "Other" in the context of the religious plane.

The Catholic Church has gone through a difficult historical path of forming an attitude towards the "Other". Understanding of tolerance, religious freedom, and reconciliation with pluralism took place in the RCC. The views were significantly transformed during the twentieth century and the rejection of the "Other" was replaced by the promotion of the ideas of tolerance, the recognition of the value of religious freedom, and the right to freedom of conscience.

The significant transformational process took place during the Second Vatican Council, which largely determined the way the church developed in the future. It is reflected in the following documents: Declaration on Religious Freedom (*Dignitatis humanae*), Declaration on the Relation of the Church with Non-Christian Religion (*Nostra aetate*), Pastoral Constitution on the Church in the Modern World (*Gaudium et Spes*).

The doctrine of tolerance was specifically developed in the works of Popes John Paul II and Benedict XVI, and it should be noted that the pontiffs not only resorted to theorizing but also in practice demonstrated the implementation of the ideas of love and tolerance at various levels. John Paul II combined its consideration with ecumenical unity, as key characteristics such as openness and readiness for dialogue, community in search of truth, and justice are inherent in the general Christian spirit based on evangelical principles.

Keywords: Catholic Church, tolerance, religious freedom, Second Vatican Council, theology.

Постановка проблеми. Толерантність постає як ознака і вимога сучасного світу. Незважаючи на ту кризу мультикультуралізму в Європі, про яку говорять вже не одне десятиліття сучасні соціологи (наприклад, Хосе Казанова), актуалізація дискурсу толерантності відбулась ще в середині ХХ століття, коли стрімкі глобалізаційні тенденції у різних сферах політичного, економічного, культурного життя почали розвиватись. Сучасні геополітичні реалії, конфлікти на ґрунті етноконфесійних суперечок, сплеск агресії та екстремізму, активні міграційні процеси та їх наслідки надають нових об'єктів для осмислення толерантності.

А після трагічних подій останнього десятиліття дискурс про толерантність набув нових аспектів, коли заговорили про межі (або контури) толерантності. І звичайно, що ті суперечки, які велись навколо осмислення толерантності у ХVII в площині «за» або «проти», коли поняття тільки входило в інтелектуальний простір Європи (завдяки листу Дж. Локка «Epistola

de tolerantia»¹, опубліковане 1689) і у сучасному лексиконі було більш близьким до «віротерпимості», зовсім по-іншому звучать у XX-XXI столітті. О. Хома дуже влучно зазначив: «Виникнувши як засіб примирення і взаємовизнання ворогуючих конфесій, толерантність з часом перетворилася на один з провідних політико-юридичних і моральних принципів»².

В англійській літературі фігурують два терміни: «tolerance» і «toleration», що відображають смислові варіації понять і українською мовою перекладаються як «толерантність» і «терпимість». «Toleration» в найбільш широкому сенсі означає терпимість. А терпимість передбачає миритись з існуванням когось або чогось, що доставляє страждання, дискомфорт, або в крайній формі навіть викликає огиду. Щодо поняття «tolerance», тобто власне толерантності, то семантика цього поняття більш визначена. На рівні загальних тлумачних словників вона визначається як визнання і повага до інших поглядів, переконань, традицій, стилів і практик життя без внутрішньої згоди з ними³.

Метою статті є виявити особливості католицького дискурсу про толерантність та релігійну свободу у хронологічних межах – друга половина XX-початок XXI ст.

Принагідно варто зауважити, що ми свідомо звужуємо осмислення дискурсу про толерантність. Нами буде розглянуто ставлення до «Іншого» і відповідно толерантність до «Іншого» в контексті релігійної площини. Тобто, «Інший» – це представник іншого віросповідання чи релігії. Ставлення Католицької церкви до політико-ідеологічних систем, соціально-ідеологічних систем і рухів (фемінізм), різних сучасних спільнот і того, що позначається викликами модерності, залишається поза нашою увагою і вимагає окремого дослідження.

Методи дослідження. В основі методології даного дослідження герменевтичний метод, оскільки опрацювання текстів енциклік, документів Католицької церкви та інших теологічних праць вимагають розуміння засадничих смислів та понять та їх подальших теологічних інтерпретацій. Важливим також стало застосування порівняльного (компаративного) аналізу, для співставлення поглядів та концепцій, що представлені в різних документах та енцикліках і різні хронологічні періоди, щоб відслідкувати трансформації.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Католицька церква пройшла складний історичний шлях формування ставлення до «Іншого». Розуміння терпимості, толерантності, релігійної свободи і примирення з плюралізмом проходили своє становлення і прийняття в РКЦ.

Відомі приклади, коли у вченнях пап римських різко засуджувалось переконання, що держава не має права придушувати публічну ересь і що право на істину і право на помилку є рівнозначними, що фактично означає утвердження релігійної свободи⁴. Наприклад, папа Пій VII (1800 – 1823 pp.) називає цей принцип «катастрофічним і ересь завжди треба піддавати критиці» (*letter to Mgr. De Boulogne*⁵); папа Григорій XVI засудив його як «божевілля» (*Mirari vos (On Liberalism and Religious Indifferentism) енцикліка 1832*); папа Пій IX назвав його «жахливою помилкою» (*Qui Pluribus (On Faith And Religion), енцикліка 1846*), «найбільш згубним для католицької церкви, і для порятунку душ» (*Quanta cura, 1864*); тим, що буде «розбещувати нрави і уми людей» (*Syllabus of Error*⁶, 1864); папа Лев XIII назвав це «суспільним злочином» (*Immortale Dei, 1885*), тим, що «суперечить здоровому глузду» (*Libertas, 1888*).

Варто вказати, що погляди значним чином трансформувались протягом XX ст. і неприйняття «Іншого» змінилось на пропагування ідей толерантності, визнання цінності релігійної свободи і права на свободу совісті. Тому власне, ми і звертаємось до другої половини XX століття, коли після II Ватиканського собору відбулись значні трансформаційні процеси, що в значній мірі і визначило шлях розвитку церкви в подальшому.

¹ Locke, J. (1968). *Epistola de Tolerantia, A Letter on Toleration Hardcover*. Clarendon, 216.

² Хома, О. (2011). Философские культуры: терпимость, толерантность и признание. *Вопросы философии* <http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=381&Itemid=52> (2021, листопад, 10).

³ Малахова, О. (2010). Философия толерантности в контексте межконфессионального диалога. *Среднерусский вестник общественных наук* <<https://kai.ru/documents/10181/857823/tolerance.pdf/be2d3a75-1704-4322-bc6e-31e20a195768>> (2021, листопад, 10).

⁴ *Apologia pro Marcel Lefebvre* (2021). Appendix IV Archbishop Lefebvre and Religious Liberty. *SSPX Society of Saint Pius X* <https://www.sspxasia.com/Documents/Archbishop-Lefebvre/Apologia/Vol_one/Appendix_IV.htm> (2021, листопад, 10).

⁵ Daly, J. S. (transl.) (1814). Brief of Pope Pius VII to Mgr. Boulogne. Bishop of Troyes (29 April 1814). *Scribd* <<https://www.scribd.com/document/146330786/Post-Tam-Diurnas>> (2021, листопад, 10).

⁶ Pius IX (1864). The Syllabus Of Errors. *Papalencyclicals* <<https://www.papalencyclicals.net/pius09/p9syll.htm>> (2021, листопад, 10).

Католицька думка в XX-XXI ст. представлена: 1. офіційною позицією (що відображається у офіційних документах церкви: документи II Ватиканського собору, енцикліки пап римських, булли, послання, листи, промови). 2. теологічними розробками деяких католицьких теоретиків. Окремо виділяємо католицьку теологію, адже після II Ватиканського собору, коли неотомізм став офіційною доктриною РКЦ (А.Н. Красніков «перед католицькими філософами і теологами вже не поставало питання, чи припустимі зміни в мові, стилі, проблематиці і методах класичного томізму, який відродився в кінці XIX ст. у формі неотомізму і був визнаний «офіційною доктриною» римсько-католицької церкви»¹) в католицькому середовищі працювали теологи і філософи, які не представляли цієї офіційної доктрини церкви, але загалом залишались в руслі католицької філософії і теології. Офіційна позиція РКЦ розглядатиметься нами і контексті аналізу документів, прийнятих II Ватиканським собором, а саме: Декларація про релігійну свободу (*Dignitatis humanae* (Гідність людської особистості); Декларація «*Nostra aetate*» («Про ставлення церкви до нехристиянських релігій»); Пастирська Конституція про Церкву у сучасному світі «*Gaudium et Spes*».

Декларація «*Dignitatis humanae*»² стала ключовим документом в питанні формування погляду Католицької церкви на релігійну свободу. Прийняттю декларації передували обговорення та палкі дискусії, адже однозначності у трактуваннях в передсоборовий час у теологічних колах не було. Та і протягом собору текст зазнавав значних допрацювань, відомо про п'ять різних версій цього документу до його утвердження. Найбільш дискусійним було саме визначення релігійної свободи, яке інтерпретувалось як позитивне право, чи як і позитивне і негативне право. Однак найважливішим є факт прийняття цієї Декларації, оскільки у ній обґрунтовується принцип релігійної свободи як основної фундаментальної цінності людської особистості. «*Людська особистість має право на релігійну свободу. Ця свобода полягає в тому, що всі люди повинні бути вільні від примусу з боку як окремих осіб, так і соціальних груп, а також якої б то не було людської влади, щоб завдяки цьому в релігійних питаннях нікого не змушували діяти проти своєї совісті і не перешкоджали діяти в належних межах згідно своєї совісті: як у приватному, так і в суспільному житті, як поодиночі, так і в співтоваристві з іншими людьми*»³. Хіба ж визнання права особистості на самовизначення ціннісно-світоглядній сфері не передбачає толерантності до того плюралізму та альтернатив, які постають як необхідна умова реалізації права на релігійну свободу. Передумови релігійної свободи теж обумовлюються документом. Право вибору завжди передбачає відповідальність, права і обов'язки: «*Користуючись свободою, необхідно дотримуватися морального принципу особистої і соціальної відповідальності: у здійсненні своїх прав окремі люди і соціальні групи по моральному закону зобов'язані рахуватися і з правами інших осіб, і зі своїми обов'язками по відношенню до інших осіб, і з загальним благом*»⁴. Чіткі юридичні гарантії забезпечують здійснення в суспільстві релігійної свободи і постають умовою миру і злагоди: «*Тому для того, щоб в роді людському встановилися і зміцнилися мирні відносини і злагода, потрібно, щоб релігійна свобода була всюди огорожена дієвим юридичним захистом і щоб дотримувалися вищі обов'язки і права людей*»⁵

Шляхи до діалогу з людьми інших релігій (індуїзм, буддизм, іслам, іудаїзм), визнання їх цінності отримали у католиків вирішальний імпульс у декларації «*Nostra aetate*»⁶. Толерантність передбачає визнання цінності, святості інших релігій. «*Також і інші релігії намагаються, кожна на свій лад, йти назустріч людському серцю, пропонуючи «шляхи», що містять в собі вчення, правила життя, і священні обряди. Католицька Церква не відкидає в цих релігіях нічого, що є істинним і святим. З щирою повагою вона розглядає ці способи поведінки і життя, ці заповіді і навчання, які, хоч і відрізняються в багатьох аспектах від тих, яких вона дотримується і які вона сповідує, тим не менш, найчастіше приносять промінь Істини, що просвіщає всіх людей*»⁷. Тим самим характер діалогу описується як спроба розуміючого проникнення в цінності та історичні даності релігій.

¹ Красніков, А. (2002). Б. Лонерган: программа обновления католической теологии. *Религиоведение*, 2, 84.

² Vatican.Va (1965). *Declaration on Religious Freedom Dignitatis humanae* <https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651207_dignitatis-humanae_en.html> (2021, листопад, 10).

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Vatican.Va (1965). *Declaration on the Relation of the Church to Non-Christian Religions Nostra aetate* <https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_en.html> (2021, листопад, 10).

⁷ Там само.

Конституція «*Gaudium et Spes*» була спрямована «не тільки до синів і дочок Церкви і не до одних лише тих, хто вимовляє ім'я Христа, але до всі людей»¹. Це була нова формула католицизму, яка згодом буде повторена в інших енцикліках, а що ще важливіше – в роботах окремих католицьких мислителів і діячів. Фактично ця формула свідчила про те, що церква знаходиться на службі не просто у людини-католика або людини-християнина, а людини взагалі, людини в планетарному масштабі. Іншими словами, католицька церква «пропонує людству щире співробітництво». Таким чином, проблема діалогу та пов'язані з ним питання толерантності виходять на перший план.

Особливого розвитку вчення про толерантність набуло у працях папи Івана Павла II, і варто вказати, що понтифік не тільки вдавався до теоретизування, а радше в практичній площині своїми вчинками демонстрував втілення ідей любові і толерантності на різних рівнях.

Іван Павло II особливо зупиняється на питанні різноманітності, як важливому факторі сучасного існування. Різноманітність культур і традицій різних народів і необхідність поважати і враховувати їх в християнській місії – одна з найважливіших тем всього його понтифікату.

Іван Павло II багато зробив для утвердження принципів релігійної свободи. Уже в енцикліці «*Redemptor Hominis*» (Відкупитель людини, 1979 р.) підкреслювалося, що «принцип релігійної свободи та свободи совісті не тільки входить до переліку прав людини, визнаних за всіма людьми, але і займає в ньому ключову позицію»². Серед інших документів, де підіймаються ці питання варто вказати «*Dives in Misericordia*» (Бог, багатий милосердям, 1980), «*Sollicitudo rei socialis*» (Турбота про соціальну дійсність, 1988), «*Ut Unum Sint*» (Щоб були одно, 1995).

Аналізуючи особливості реалізації толерантності в сучасному світі, Іван Павло II поєднував розгляд її з екуменічною єдністю, оскільки такі ключові характеристики, як відкритість і готовність до діалогу, спільність у пошуках правди і справедливості притаманні у повноті своїй загалом християнському духу, що базований на євангельських засадах. У пошуках спільних цінностей, що постає як запорука єдності, Іван Павло II вбачав необхідними ґрунтовну роботу, спрямовану на взаємне пізнання церков, оскільки саме таким шляхом пізнання можна усунути перешкоди на шляху єднання. Важливо підкреслити, що схвалюючи та заохочуючи пізнання поглядів, ідей та цінностей Іншого, понтифік наполягав на необхідності збереження власної ідентичності та переконань. Пізнання і розуміння системи поглядів іншої людини має стати підґрунтям толерантності і прийняття її.

Наступник Івана Павла II папа Бенедикт XVI (2005-2013) не оминув увагою тему толерантності та свободи совісті. Однак, він звертався до неї ще і до сходження на папський престол. В цьому аспекті варто згадати працю Йозефа Ратцингера «Віра – Істина – Толерантність: християнська віра і світові релігії»³. Праця має апологетичний характер, що зрозуміло, оскільки авторство належить католицькому теологу, тому власне вихідна позиція і основоположне завдання є обґрунтування істинності християнської віри. Ключовою постає тріада понять «віра», «істина» та «універсальність», які перебувають у неодмінному зв'язку. Методологічний принцип, який лежить в основі апологетичної позиції автора, полягає в розгляді ставлення християнства до інших релігій. Бенедикт XVI вважає, що релігія Старого Завіту і до певної міри інші релігії також стали передвісниками християнства, оскільки вони містять засадничі моменти, які в повній мірі актуалізуються та розкриваються у євангельській істині. Автор вибудовує аргументацію таким чином, що також подібним чином розглядає і інші духовні, культурні та філософські феномени. «Через всі культури червоною ниткою проходить розуміння спрямованості людини до Бога ... усвідомлення гріха, покаяння і прощення, усвідомлення спільності з Богом ... і, нарешті, прийняття основних моральних встановлень, як вони оформлені в Декалозі»⁴.

Цей принцип, який автор називає принципом інклюзивності, стає універсальною установкою у формуванні ставлення до Іншого. І саме через нього розглядається тема толерантності у Бенедикта XVI, оскільки передбачається не зовнішнє, а внутрішнє устремління побачити в Іншому

¹ Vatican.Va (1965). *Pastoral Constitution on the Church in the Modern World «Gaudium et spes»* <https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19651207_gaudium-et-spes_en.html> (2021, листопад, 10).

² John Paul II (1979). Encyclical Letter «Redemptor Hominis». *Vatican.Va* <https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_04031979_redemptor-hominis.html> (2021, листопад, 10).

³ Ratzinger, J. (2003). *Glaube – Wahrheit – Toleranz. Das Christentum und die Weltreligionen*. Freiburg: Hardcover-Herder.

⁴ Ратцингер, І. (2007). *Вера – Истина – Толерантность. Христианство и мировые религии*. Москва: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 367 <<http://surl.li/aoxpg> //> (2021, листопад, 10).

ту спорідненість, яка єднає. Ця спорідненість стає наслідком усвідомлення витокової спільності, що забезпечує діалогічність та убезпечує від протистоянь і конфліктів.

Вдаючись до осмислення загроз і небезпек сучасного суспільства, автор аналізує релігійний релятивізм, який утверджує еквівалентність всіх релігій та тим самим нівелює ідею зв'язку людини з абсолютним буттям, оскільки релігії та віри в такому розумінні постають лише частковими та нецілісними у відображенні повноти Божественної реальності, що є недоступною для людського пізнання.

Такому релятивізму автор протиставляє «потенційну універсальність» культури, що в діалозі і взаємозв'язках елементів тяжіє до єдності. При цьому різні елементи цієї системи відіграють різну роль, володіють своєю значимістю і не є рівноцінними та еквівалентними, що постає результатом вихідної апологетичної установки автора. Тому весь процес, як пояснює Бенедикт XVI, загалом орієнтований і тяжіє до християнства і Христа. Така позиція, при поверхневому погляді на концепцію автора, слабо узгоджується з толерантністю, оскільки обґрунтування виключного володіння християнством абсолютною істиною може передбачати нетерпиме ставлення до інших релігій¹.

Однак принцип інклюзивності урівноважує позицію автора і дозволяє йому аргументувати необхідність толерантного ставлення до інших релігій та духовних і культурних феноменів, оскільки витоково вони пов'язані.

Звертаючись до осмислення підстав для толерантного ставлення до інших релігій, Бенедикт XVI віднаходить їх у основоположних засадах християнства і особливо у євангельській установці, що «Бог є любов» (1 Ів 4: 8). «Істина і любов – ідентичні. Ця фраза – якщо взяти її в усій повноті – являє собою вищу гарантію толерантності»².

В такому ключі розвиватиме свої ідеї Бенедикт XVI вже будучи понтифіком у своїх енцикліках *«Deus Caritas Est» (Бог є Любов, 2005)*³ та *«Caritas in Veritate» (Милосердя в істині, 2009)*⁴, де Любов постулюється фундаментальним принципом соціального вчення Католицької церкви загалом, і основою будь-яких відносин на різних рівнях зокрема. Важливо підкреслити, що папа, розглядаючи любов автентичним проявом людяності і основою людських стосунків, пов'язує її з Істиною, яка оформлює діалог, спілкування і єдність та дозволяє долати рамки культурної та історичної обумовленості.

Принцип «Caritas in veritate», навколо якого будується соціальне вчення Католицької церкви, набуває свого втілення через моральні дії. І автор пов'язує любов зі справедливістю, зазначаючи, що Любов вище справедливості, тому що любити – означає дарувати, віддавати щось «своє» іншому; але любов ніколи не буває без справедливості.

Висновки. Протягом другої половини XIX – початку XX століття Католицька церква продемонструвала значні внутрішні трансформаційні процеси, які стосувались як зміни позиціонування церкви, так і переосмислення важливих концептів та понять, серед яких вагоме місце займають питання толерантності та релігійної свободи. II Ватиканський собор став переломним, оскільки саме на ньому були прийняті низка документів, які засвідчили включення релігійної свободи та толерантності як цінностей сучасного світу на порядок денний в житті церкви. Концептуалізація цих понять відбулась у теологічних доробках папи Івана Павла II та Бенедикта XVI, які продовжили лінію «Аджорнаменто» в церкві та впроваджували у практики Католицької церкви ті нововведення, які були прийняті на соборі.

References:

1. Apologia pro Marcel Lefebvre (2021). Appendix IV Archbishop Lefebvre and Religious Liberty. *SSPX Society of Saint Pius X* <https://www.sspxasia.com/Documents/Archbishop-Lefebvre/Apologia/Vol_one/Appendix_IV.htm> (2021, November, 10). [in English].
2. Entsyklika Vselenskoho Arkhyiereia Venedykta XVI (2008) [Encyclical of the Ecumenical Bishop Benedict XVI]. *Boh ye liubov. Pro khrystyiansku liubov. Deus Caritas Est* [God is love. About Christian love. Deus Caritas Est.]. Lviv: Misioner. [in Ukrainian].

¹ Ратцингер, И. (2007). *Вера – Истина – Толерантность. Христианство и мировые религии*. Москва: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 367 <[//> \(2021, листопад, 10\).](http://surl.li/aohxpg)

² Там само.

³ Енцикліка Вселенського Архієрея Венедикта XVI (2008). *Бог є любов. Про християнську любов. Deus Caritas Est*. Львів: Місіонер, 58.

⁴ Енцикліка Вселенського Архієрея Венедикта XVI (2010). *Любов у правді: Енцикліка про інтегральний людський розвиток у любові та правді*. Львів: Місіонер, 128.

3. Daly, J. S. (transl.) (1814). Brief of Pope Pius VII to Mgr. Boulogne. Bishop of Troyes (29 April 1814). *Scribd* <<https://www.scribd.com/document/146330786/Post-Tam-Diuturnas>> (2021, November, 10). [in English].
4. Vatican.Va (1965). *Declaration on Religious Freedom Dignitatis humanae* <https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651207_dignitatis-humanae_en.html> (2021, November, 10). [in English].
5. Vatican.Va (1965). *Declaration on the Relation of the Church to Non-Christian Religions Nostra aetate* <https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_en.html> (2021, November, 10). [in English].
6. Homa, O. (2011). Filosofskie kultury: terpimost, tolerantnost i priznanie. [Philosophical cultures: tolerance, tolerance and recognition]. *Voprosy filosofii* [Questions of philosophy] <http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=381&Itemid=52> (2021, November, 10). [in Russian].
7. John Paul II (1979). Encyclical Letter «Redemptor Hominis». *Vatican.Va* <https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_04031979_redemptor-hominis.html> (2021, November, 10). [in English].
8. Krasnikov, A. (2002). B. Lonergan: programma obnovleniya katolicheskoy teologii. [B. Lonergan: a program for the renewal of Catholic theology]. *Religiovedenie*. [Religious studies], 2, 84. [in Russian].
9. Locke, J. (1968). *Epistola de Tolerantia, A Letter on Toleration*. Hardcover. Import, Clarendon. [in English].
10. Entsyklika Vselenskoho Arkhyiereia Venedykta XVI [Encyclical of the Ecumenical Bishop Benedict XVI] (2010). *Liubov u pravdi: Entsyklika pro intehralnyi liudskiy rozvytok u liubovi ta pravdi* [Love in Truth: An Encyclical on Integral Human Development in Love and Truth]. Lviv: Misioner. [in Ukrainian].
11. Malahova, O. (2010). Filosofiya tolerantnosti v kontekste mezhkonnfessionalnogo dialoga. [Philosophy of Tolerance in the Context of Interfaith Dialogue]. *Srednerusskij vestnik obshchestvennyh nauk* [Central Russian Bulletin of Social Sciences] <<https://kai.ru/documents/10181/857823/tolerance.pdf/be2d3a75-1704-4322-bc6e-31e20a195768>> (2021, November, 10). [in Russian].
12. Vatican.Va (1965). *Pastoral Constitution on the Church in the Modern World «Gaudium et spes»* <https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19651207_gaudium-et-spes_en.html> (2021, November, 10). [in English].
13. Pius IX (1864). The Syllabus Of Errors. *Papalencyclicals* <<https://www.papalencyclicals.net/pius09/p9syll.htm>> (2021, November, 10). [in English].
14. Ratzinger, I. (2007). *Vera – Istina – Tolerantnost. Hristianstvo i mirovye religii*. [Faith – Truth – Tolerance. Christianity and world religions]. Moscow: The biblical and theological institute of st. apostle Andrew <<http://surl.li/aoxpg> //> (2021, November, 10). [in Russian].